

DE ROMANORUM HIBERUMQUE CONEXIONIBUS

Tomasz ŁADOŃ

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

 <https://orcid.org/0000-0003-0481-0484>

AKTYWNOŚĆ G. JULIUSZA CEZARA W HISZPANII W LATACH 60-TYCH I WIEKU PRZED CHR.

THE ACTIVITY OF C. IULIUS CAESAR IN SPAIN IN THE 60s OF THE 1ST CENTURY BC.

In the sixties Caesar visited the Further Spain twice, first as quaestor (69–68), then as governor (with the rank of proconsul) in 61. Both stays are extremely important from the point of view of Caesar's career and the activities carried out in the province. The author of the article examines Caesar's activities in Spain: both his military actions and his administrative and financial activities. He looks at Caesar's political connections, both those that brought him to Spain and those he managed to establish in the province.

Keywords: Spain, Caesar, province, Iberian Peninsula

Słowa kluczowe: Hiszpania, Cezar, prowincja, Płw. Iberyjski

Intensywne walki toczone na Płw. Iberyjskim w latach 70-tych I wieku przed Chr. w okresie tzw. wojny sertoriańskiej¹ zakończyły się wraz ze śmiercią przywódców rebelii, Kwintusa Sertoriusza (w 73) i Marka Perperry w 72 roku.

---

¹ Wojna, będąca *de facto* przedłużeniem pierwszej wojny domowej, toczyła się między sulańczykami a byłymi zwolennikami G. Mariusza, którzy zorganizowali w Hiszpanii ośrodek oporu wobec władz w Rzymie. O wojnie sertoriańskiej zob.: Schulten 1937: 160–251 (źródła) oraz Spann 1987: 56–139; Meister 2007: 207–312; Ładoń 2011: 53–123. Wszystkie daty w tekście artykułu dotyczą czasów przed narodzeniem Chrystusa.

Zwycięscy namiestnicy sullańscy – Gn. Pompejusz (w Hiszpanii Bliższej) i Kw. Cecyliusz Metellus Pius (w Hiszpanii Dalszej) przez kilkanaście miesięcy pozostawali jeszcze w prowincjach, łamiąc ostatnie punkty oporu i walcząc z niedobitkami rebeliantów sertoriańskich, generalnie jednak w Hiszpanii nastąpił długo wyczekiwany, względny pokój. Automatycznie przełożyło się to na spadek zainteresowania autorów antycznych dziejami obydwóch prowincji – jeśli chodzi o lata 60-te, informacji na ich temat jest w źródłach relatywnie mało, dość powiedzieć, że zachowały się nazwiska zaledwie kilku ówczesnych namiestników każdej prowincji iberyjskiej, w dodatku – z wyjątkiem Cezara – prawie nic nie jesteśmy w stanie powiedzieć o ich aktywności w Hiszpanii².

Długoletnia wojna bez wątpienia zrujnowała obydwie prowincje hiszpańskie. Ponadto Rzym przez blisko dekadę pozbawiony był dochodów płynących stamtąd szerokim strumieniem przed rebelią sertoriańską, w stolicy chciano zatem powetować sobie poniesione straty. Miasta hiszpańskie zostały więc obciążone specjalnymi podatkami (*vectigalia*), a ich mieszkańcy popadali w długi (*Bell. Hisp.* 42, 2; *Plut. Caes.* 12; Meister 2007: 325 n.). Wywoływało to zapewne niezadowolenie w prowincjach. Być może jego śladem w źródłach jest wojna M. Pupiusza Kalpurnianusa Pizona w Hiszpanii Dalszej. Choć Cyceron deprecjonuje tę wojnę (*Cic. Pis.* 62), to w 69 roku senat przyznał Pizonowi prawo do celebrowania triumfu za zwycięstwa w Hiszpanii (Broughton 1952: 133).

Jedynym szerzej opisanym w źródłach fragmentem dziejów Płw. Iberyjskiego w latach 60-tych jest aktywność G. Juliusza Cezara w Hiszpanii Dalszej. Cezar był w tej prowincji dwa razy, w obu przypadkach pełniąc funkcje państwowe – za pierwszym razem w latach 69–68 jako kwestor u boku G. Antystiusza (*Bell. Hisp.* 42, 1; *Vell.* 2, 43, 4; *Suet. Iul.* 7–8; *Plut. Caes.* 5, 1–3; 11, 3; 32, 6; *Cass. Dio* 37, 52, 2; 42, 24, 2), za drugim, w 61 roku, jako namiestnik tej prowincji (*Cic. Balb.* 43; *Liv. Per.* 103; *Vell.* 2, 43, 4; *Suet. Iul.* 18; 54, 1; 71; *Plut. Crass.* 7; *Caes.* 11–12; *App. Iber.* 102; *BC* 2, 8, 26–28; *Cass. Dio* 37, 52–53; 44, 41, 1; *Obseq.* 62; *Vir. Ill.* 78, 4; *Zonar.* 10, 6). Pisarze antyczni w obu przypadkach odnotowują szereg faktów związanych z inicjatywami podejmowanymi przez Cezara w Hiszpanii, uzupełniając swe relacje materiałem o charakterze anegdotycznym.

We współczesnych badaniach działalność Cezara w Hiszpanii w latach 60-tych nie cieszyła się dużym zainteresowaniem. Oczywiście hiszpańskie epizody w karierze Cezara zostały odnotowane w dziesiątkach biografii mu poświęconych (Carcopino 1968: 193–194; Walter 1983: 46–49, 87–92; Kahn 1986: 102–108; Meier 1986: 196–197, 253; Canfora 1999: 18–19; Le Bohec 2003: 21–22, 27; Goldsworthy 2006: 98–100, 148–151; Billows 2009: 79–80, 102–103; Wiseman

---

² Jedynym znanym namiestnikiem Hiszpanii Bliższej z lat 60-tych jest Gn. Kalpurniusz Pizon w 64 roku (*quaestor pro praetore*. Zob. Broughton 1952: 163). W Hiszpanii Dalszej namiestnikami byli: M. Pupiusz Kalpurnianus w latach 70–69 (Corey Brennan 2000: 514–515), G. Antystiusz Wetus w latach 69–68 (Broughton 1952: 133, 139), G. Koskoniusz w 62 (Broughton 1952: 176) i G. Juliusz Cezar w 61 roku (Broughton 1952: 180). Zob. Corey Brennan 2000: 514–518.

2016: 44; Morstein-Marx 2021: 62, 109–111). Biografowie, wzorem pisarzy antycznych, często akcentowali materiał anegdotyczny (Meier 1982: 197; Le Bohec 2003: 22; Goldsworthy 2006: 100), który – choć, jak zgodnie przyjmują, nie ma dużej wartości historycznej – miał charakter profetyczny i stał się swoistym prologiem do wielkiej kariery rozpoczętej konsulem pełnionym przez Cezara w 59 roku. Rzetelnych studiów poświęconych aktywności Cezara w Hiszpanii Dalszej w latach 60-tych jest niewiele, szczególnie jeśli chodzi o kwesturę³. Nieco więcej uwagi poświęcano namiestnictwu Cezara w Hiszpanii Dalszej w 61 roku, zarówno jeśli chodzi o działalność administracyjną, jak i militarną (Ferreiro Lopez 1988: 363–372; Martínez Mera 1999: 331–333; Schulz 2002: 263–278; Osgood 2014: 149–162).

W niniejszym artykule staram się pokazać, dlaczego akurat Hiszpania stała się miejscem, gdzie Cezar rozpoczął budowanie swojej kariery, czyje interesy tam reprezentował, jakie działania podejmował w prowincji, najpierw jako kwestor, później jako prokonsul, wreszcie, jak sukcesy odniesione w trakcie obydwóch pobytów w Hiszpanii wpłynęły na wzrost pozycji Cezara w państwie.

W źródłach brak jakichkolwiek odniesień do związków Cezara z Hiszpanią przed jego kwesturą. Mało tego – nic nie wiadomo także, aby członkowie *gens Iulia* mieli bliższe związki z prowincjami hiszpańskimi, a nawet jeśli jakieś związki klienckie istniały, to z uwagi na późniejszą aktywność Cezara w prowincji są one dzisiaj niemożliwe do ustalenia. W dotychczasowej, krótkiej karierze, Cezar związany był wszak z prowincjami wschodnimi, służąc pod wodzą Minucjusza Termusa w prowincji Azji i P. Serwiliusza Watii Isaurikusa w Cylicji (Suet. *Iul.* 2-3; Broughton 1952: 81, 87). Co prawda Swetoniusz sugeruje, że Hiszpania Dalsza przypadła Cezarowi losem, to jednak anonimowy autor *De Bello Hispaniensi* twierdzi, że Cezar sam „tę prowincję, spośród wszystkich innych, wybrał sobie na swą jakby własność (*peculiarem constituisse*)” (*Bell. Hisp.* 42, 1). Pojawia się zatem pytanie: skąd zainteresowanie Cezara Hiszpanią i czy podejmował on jakiegokolwiek zabiegi, aby to tam rozpoczynać karierę?

Wiadomo, że prawdopodobnie przed wyjazdem do Hiszpanii Cezar zaangażowany był w poparcie dla *lex Plautia de reditu Lepidanorum* (Suet. *Iul.* 5. Por. Gell. 13, 3, 5; Taylor 1941: 121–122)⁴. Ustawa ta była swoistą amnestią dla Rzymian walczących u boku Sertoriusza – do momentu jej uchwalenia mieli oni wciąż status wroga (*hostis publicus*) i nie tylko nie mogli bezkarnie powrócić do Italii, ale nie mogli czuć się bezpieczni nawet w Hiszpanii (Konrad 1988: 256–257). Cezar wspierał ustawę zarówno ze względów osobistych – wśród ułaskawionych znajdował się bowiem brat jego żony Kornelii, syn L. Korneliusza Cyn-

³ Kwesturę Cezara szczegółowo omawia Norbert Rogosz, ale w kontekście jej datacji (2017a: 221–231) oraz wpływu na późniejszą karierę polityczną (2020: 11–25). Działalności Cezara w Hiszpanii badacz ów poświęcił stosunkowo mało miejsca.

⁴ Datacja ustawy jest niepewna, choć najczęściej przyjmuje się, że została ona uchwalona w 70 roku. Zob. Rogosz 1992: 114. Por. Garcia Mora 1992: 211–231.

ny (Suet. *Iul.* 5; Spann 1987: 171) – jak i z uwagi na swoje ówczesne powiązania z Pompejuszem, który stał za przeprowadzeniem tego prawa (Rogosz 1992: 114). I choć badacze do dzisiaj spierają się zarówno jeśli chodzi o datację ustawy, jak i o jej treść, to jedno jest pewne – została ona bardzo pozytywnie przyjęta przez weteranów Sertoriusza i Lepidusa, którzy po wojnie pozostali na Płw. Iberyjskim. Być może więc między innymi to w ich interesie działał Cezar i ich wdzięczność za zaangażowanie w tę sprawę przełożyła się później na jego popularność wśród osadników rzymskich w Hiszpanii Dalszej⁵.

Bezpośrednio przed wyjazdem do Hiszpanii Cezar bardzo mocno zaakcentował swoje przywiązanie do Mariusza i zdecydowanie odciął się od Sulli i jego zwolenników, choć do tej pory nie wchodził im w drogę (Ładoń 2021: 19). Wykorzystał do tego zdarzenia losowe – śmierć swojej ciotki Julii (żony Mariusza) i żony Kornelii (córką Cynny). Pogrzeby obydwu kobiet stały się demonstracją polityczną w Rzymie, a wieść o przywiązaniu Cezara do Mariusza i jego sprawy oraz zdecydowanym odcięciu od sullańczyków rozniosła się daleko poza granice Italii. I choć trudno przypuszczać, by wspomniana deklaracja miała na celu uzyskanie przez Cezara poparcia w Hiszpanii, to dużo wskazuje na to, że właśnie taki mógł być jej skutek. Zarówno Iberowie, jak i zamieszkujący Hiszpanię Italikowie, zwłaszcza w Hiszpanii Dalszej (Meister 2007: 92–100, 350), długo i dobrze wspominali Mariusza i Sertoriusza oraz przychylniejszym okiem spoglądali na namiestników, którzy wspierali tę samą co oni linię polityczną.

Fakt, że Cezarowi jako kwestorowi przypadła Hiszpania, miał też bardziej prozaiczną przyczynę. Decyzja o dobraniu sztabu, w tym kwestora, należała pod koniec istnienia Republiki zwykle do namiestnika prowincji (Goldsworthy 2006: 100), w tym przypadku zatem do G. Antystiusza Wetusa⁶, pretora roku 70 i prokonsula Hiszpanii Dalszej w roku następnym. Istnieją poważne przesłanki, by twierdzić, że był on wówczas powiązany z Pompejuszem i Krassusem (Rogosz

---

⁵ Po przybyciu do Hiszpanii w 61 roku Cezar błyskawicznie zwerbował 10 kohort żołnierzy, zapewne spośród weteranów rzymskich i ich synów zamieszkujących Hiszpanię. Spora część z nich mogła wcześniej służyć pod Sertoriuszem i Lepidusem.

⁶ G. Antystiusz Wetus wywodził się z zasłużonego, starego rodu plebejskiego *gens Antistia*, którego członkowie pojawiają się wśród urzędników rzymskich już od V wieku, choć G. Antystiusz Wetus jest pierwszym znanym przedstawicielem gałęzi *Antistii Veteres* (Klebs 1894: 2558). Najbardziej znanym spośród Antystiuszy był znakomity mówca P. Antystiusz, trybun ludowy 88 roku, który wydał swoją córkę za Gn. Pompejusza i związany był z mariańczykami (choć chyba nie był radykałem, bo zginął z rozkazu pretora 82 roku L. Juniusza Brutusa Damasippusa w czasie czystki w senacie w 82 roku. O nim Klebs 1894: 2547). Nie wiadomo, czy Cezar i Antystiusz pozostawali w jakichś relacjach przed wspólnym wyjazdem na Płw. Iberyjski, z pewnością jednak od momentu współpracy w Hiszpanii ich stosunki stały się zażyłe, dość powiedzieć, że syn Antystiusza niejako w rewanżu służył przeszło dwie dekady później jako kwestor u Cezara, choć nie wiadomo czy w Hiszpanii czy w Syrii (Broughton 1986: 17). Wzrost znaczenia rodu w okresie pryncypatu jest ewidentny, gałąź *Antistii Veteres* odnosi wówczas sukcesy i aż dziesięciu przedstawicieli tego rodu będzie konsulami w ciągu następnych dwóch wieków, ostatni w 150 roku po Chr.

2017a: 227–228). Antystiusz pełnił preturę w 70 roku, tym samym, w którym obydwaj ci potentaci byli konsulami. Wiadomo, że Krassus miał w Hiszpanii wpływy datujące się od czasów namiestnictwa jego ojca⁷, sam również w przeszłości był w Hiszpanii Dalszej, gdzie ukrywał się przed Mariuszem i Cynną, a następnie werbował armię dla Sulli, by wesprzeć go w pierwszej wojnie domowej (Plut. *Crass.* 4, 1-6, 1). O wiele ważniejsze były jednak interesy handlowe Krassusa w Hiszpanii, zwłaszcza kontrolowane przez niego tamtejsze kopalnie srebra (Plut. *Crass.* 2, 7; Richardson 1976: 144). Również Pompejusz miał duże wpływy w Hiszpanii – w latach wojny sertoriańskiej zbudował tam szeroką siatkę klientów (Amela Valverde 2002: 93–100). Dziwne byłoby, gdyby konsulowie nie zadbali o to, aby w Hiszpanii (Dalszej) reprezentował ich interesy zaufany człowiek. Możliwe zatem, że wpłynęli na skierowanie Antystiusza do tej prowincji, a ten, formując swój sztab, dobrał sobie jako kwestora G. Juliusza Cezara.

Datacja kwestury Cezara nie została precyzyjnie określona przez autorów źródeł, przez co wielokrotnie była tematem polemiki wśród badaczy, którzy spierają się o to, kiedy Cezar sprawował ów urząd. Wydaje się, że kwestia ta została ostatnio rozstrzygnięta i można przyjąć, że Cezar wyjechał do Hiszpanii po obydwu wspomnianych wyżej rodzinnych pogrzebach – ciotki Julii i żony Kornelii, i najpewniej już po wyjeździe do prowincji Antystiusza Wetusa. Stało się to zatem pod koniec lata 69 roku, powrócił zaś przed upływem kadencji, przedwcześnie – jak twierdzi Swetoniusz (*Iul.* 8) – najpóźniej w sierpniu 68 roku (Rogosz 2017: 221–231). Jego pobyt w Hiszpanii trwał więc niespełna rok. Wcześniejszy wyjazd Cezara z Hiszpanii autorzy antyczni tłumaczą za pomocą anegdoty, w której Cezar snuje refleksje przed pomnikiem Aleksandra Wielkiego w Gades, porównując brak sukcesów w swojej dotychczasowej karierze z osiągnięciami wybitnego Macedończyka. Swetoniusz pisze o tym następująco: [Cezar] „głęboko jęknął i jakby przejął go wstręt do własnej gnuśności na myśl, że niczego godnego pamięci jeszcze nie dokonał w tym wieku, w którym Aleksander miał już świat cały u swych stóp” (Suet. *Iul.* 7). Skutkiem tych rozważań miał być natychmiastowy wyjazd Cezara do Rzymu w celu przyspieszenia kariery. Anegdota powtarzana jest przez większość współczesnych badaczy, którzy – choć podchodzą do niej z dystansem – najczęściej nie zauważają, że Cezar nie mógł samowolnie wyjechać z prowincji i musiał w tym celu uzyskać zgodę namiestnika. A idąc w tym rozumowaniu jeszcze dalej – to namiestnik (z sobie znanych powodów) mógł nakazać wcześniejszy wyjazd podległego sobie kwestora z prowincji. Nie można wykluczać, że tak właśnie było w tym przypadku⁸.

⁷ P. Licyniusz Krassus sprawował namiestnictwo Hiszpanii Dalszej w latach 96–93 (Broughton 1952: 10–15) i za zwycięstwa tam odniesione celebrował triumf *de Lusitaneis* (Broughton 1952: 15).

⁸ Cezar po drodze do Rzymu podburzał mieszkańców Galii Przedalpejskiej w sprawie przyznania im obywatelstwa rzymskiego, co skłoniło konsulów w Rzymie do przytrzymania w Italii legionów zwerbowanych na wojnę w Cylicji (Suet. *Iul.* 8). Jak dowodzi Rogosz (2017b: 347–351) sprawa była korzystna dla Pompejusza, więc Cezar – jako osoba o niewielkim wówczas znaczeniu

O pobycie Cezara-kwestora w Hiszpanii i działaniach, jakie tam podejmował, wiadomo niewiele. Był urzędnikiem niższego szczebla, zaledwie pomocnikiem namiestnika i działał z jego upoważnienia. Swetoniusz informuje jednak, że [Cezar] „na zlecenie pretora objeżdżał okręgi sądowe dla wymiaru sprawiedliwości” (Suet., *Iul. 7: ubi cum mandatu praetoris iure dicundo conventus circumiret*). Słowa użyte przez biografą w tym fragmencie wskazują, że mógł on korzystać z oficjalnych dokumentów, do których, jak wiadomo, miał dostęp (Stadter 2007: 536). Widać zatem, że rola Cezara nie ograniczała się do głosu doradczego w *consilium* namiestnika prowincji – kwestor działał w tym przypadku samodzielnie, osobiście przewodniczył w sprawach sądowych, a zadanie to zlecał mu bezpośrednio propretor, który był jedyną prawnie upoważnioną osobą do sprawowania jurysdykcji sądowej w zarządzanej prowincji (Ferreiro Lopez 1988: 310)⁹. Może to świadczyć o dużym zaufaniu Antystiusza do kompetencji Cezara, a także o dobrych stosunkach panujących między obydwojema urzędnikami. Być może Cezar aktywnie uczestniczył również w innych przedsięwzięciach namiestnika, można więc przyjąć że poznał tajniki administrowania, a zdobyte doświadczenie przydało mu się w trakcie pełnienia kolejnych funkcji w prowincjach.

Żadnych innych działań Cezara w okresie kwestury autorzy antyczni nie odnotowali. Możemy się tylko domyślać, że czas w prowincji spędzał na nawiązywaniu kontaktów i zawieraniu znajomości, innymi słowy na kreowaniu własnej sieci powiązań klienckich, którą wykorzystał w trakcie późniejszych pobytów w Hiszpanii. Z pewnością w budowaniu własnej pozycji pomagali Cezarowi klienci Pompejusza i Krassusa, a jest niemal pewne, że już w trakcie kwestury Cezar zawarł znajomość z G. Korneliuszem Balbusem¹⁰, przyjacielem Krassusa, jednym z najważniejszych przedstawicieli elity miasta Gades. Kontakty te będą miały większe znaczenie w okresie namiestnictwa Cezara w Hiszpanii Dalszej.

Jak wspominałem, Cezar powrócił do Italii w połowie 68 roku. W następnych latach jego kariera przyspieszyła. W 65 roku sprawował edylat (Broughton 1952: 158; Rogosz 2022: 1–27), w 63 zwyciężył w wyborach na *pontifexa maximusa*

---

politycznym – nie działał w tej sprawie z własnej inicjatywy, lecz reprezentował interesy swoich mocodawców, czyli w tym przypadku Antystiusza Wetusa (jako bezpośredniego przełożonego w Hiszpanii) i Pompejusza w Rzymie. Por. Walter (1983: 48–49), który uważa, że decyzję o wcześniejszym wyjeździe z Hiszpanii Cezar podjął samodzielnie.

⁹ Główna siedziba sądu znajdowała się w Kordobie, jednak z uwagi na to, że dostęp do niej był utrudniony, istniał zwyczaj objeżdżania przez propretora (lub kwestora, jak w przypadku Cezara) głównych miast w celu odprawiania sądów. Miasta te były siedzibami okręgów sądowych (*conventus*). Można było tam złożyć pozew, ale była to również okazja do spotkania się z namiestnikiem i nawiązania z nim kontaktów. Wśród miast odwiedzonych przez Cezara było Gades, które znajdowało się na końcu znanego świata (Strabon 3, 1, 8), tam też kończyła się *via Heracleia* (ciągnąca się aż od Rzymu).

¹⁰ Co prawda znajomość potwierdzona jest dopiero w okresie namiestnictwa Cezara z 61 roku, gdy Balbus służył jako *praefectus fabrum* (Cic. *Balb.* 63), ale badacze nie mają wątpliwości co do ich wcześniejszej znajomości. Zob. Boscs-Plateaux 1994: 18; Pina Polo 2011: 344.

(Broughton 1952: 171 n.), wreszcie w 62 roku pełnił preturę (Broughton 1952: 173). Pozycja Cezara w państwie zdecydowanie wzrosła. Stał się jednym z najbardziej wpływowych polityków w państwie.

Kolejnym etapem kariery Cezara stało się namiestnictwo w Hiszpanii Dalszej. Jest to – jak słusznie zauważono – jedno z najlepiej udokumentowanych namiestnictw w zachodniej części Imperium Romanum w okresie Republiki i niewielkie zainteresowanie autorów współczesnych tym zagadnieniem należy tłumaczyć tylko tym, że stoi ono w cieniu późniejszego namiestnictwa Cezara w Galii (Schulz 2002: 263–278).

Nie wiadomo, jakie były okoliczności przyznania Cezarowi zarządu nad Hiszpanią Dalszą. Zwykle odbywało się to przez losowanie, ale bardzo mało prawdopodobne, aby akurat w tym przypadku sprawę zawierzono losowi. Wydaje się, że nawet jeśli doszło do losowania prowincji, które mieli objąć w zarząd pretorzy 62 roku, to w przypadku Cezara jego wynik był z góry przesądzony – Cezar miał możliwości, aby pomóc szczęściu (choćby jako *pontifex maximus*¹¹), miał też wsparcie ludzi bezpośrednio zainteresowanych tym, aby to właśnie jemu przypadła w udziale Hiszpania Dalsza. Najważniejszym z tych ludzi był M. Licyniusz Krassus. Zwykle zakulisowe knowania bogaczy sterujących bieżącą polityką pozostają w źródłach niewidoczne, tym razem jednak autorzy antyczni wyraźnie zaakcentowali fakt, że to właśnie Krassus stał się gwarantem olbrzymiego zadłużenia Cezara, gdy wierzyciele próbowali utrudnić mu wyjazd do prowincji (Plut. *Caes.* 11). Zaufanie, jakie pokładał Krassus w Cezarze – a poświadczenie, choć nie pokrywało całości długu, wynosiło astronomiczną sumę 830 talentów (czyli ok. 5 milionów denarów) – nie pozostawia w moim przekonaniu wątpliwości co do tego, że Krassus miał pewność odzyskania swoich pieniędzy. Pozyskiwał przy tym lojalnego sprzymierzeńca, który – jako namiestnik bogatej prowincji – mógł zadbać tam o jego interesy¹².

Nowy namiestnik opuszczał Rzym w pośpiechu, jeszcze przed *ornatio provinciae*. Powody owego pośpiechu nie są jednak jasne. Oficjalnie Cezar oświadczył, że jego wcześniejszy wyjazd wynika z wezwań (hiszpańskich) sprzymierzeńców, oczekujących jego (czy raczej Rzymu) pomocy, ale tłumaczenie to było bardziej wygodnym pretekstem przyspieszenia wyjazdu niż rzeczywistą przyczyną nagłego opuszczenia miasta (Suet. *Iul.* 18; Corey Brennan 2000: 517)¹³. Swe-

¹¹ Zob. w tym kontekście rozważania Schulza (2002: 268), który uważa, że Cezar – działając w interesie Krassusa – wykorzystał funkcję *pontifexa maximusa* do „wylosowania” Hiszpanii Dalszej jako prowincji, którą miał objąć po preturze. Nie można tego wykluczyć, zwłaszcza że Cezar wykorzystywał urząd *pontifexa maximusa* w celach politycznych. Zob. Kowalski 2004: 24. O tym, że Cezar prawdopodobnie manipulował przydziałem prowincji dla siebie zob. też Osgood 2014: 152.

¹² Zob. Ward 1977: 77–78 o motywach Krassusa.

¹³ Osgood (2014: 152) ów „pretekst” zawarty w przekazie Swetoniusza rozumie jeszcze szerzej i twierdzi, że wzywanie pomocy przez sprzymierzeńców nie tylko było dobrym pretekstem do opuszczenia Rzymu, ale również do przeprowadzenia akcji militarnej w Hiszpanii.

toniusz przekonuje także, że Cezar musiał szybko wyostać się z miasta z obawy przed wierzycielami i grożącym mu procesem sądowym (Suet. *Iul.* 18), trudno jednak przypuszczać, aby urzędnik obdarzony *imperium* obawiał się postawienia przed sądem, zwłaszcza że chroniła go przed tym *lex Memmia* ze 113 roku (Osgood 2014: 150–151, przyp. 15)¹⁴. W innym miejscu Swetoniusz donosi, że podczas wyjazdu z Rzymu do Hiszpanii Cezar w swym orszaku ukrył swego klienta Masyntę, numidyjskiego księcia, potomka Masynissy, którego poparł w sporze z królem Hiempsalem i który ukrywał się w jego domu (Suet. *Iul.* 71). Nie wydaje się jednak, aby to z tego powodu przyspieszał opuszczenie stolicy, a jedynie wykorzystał swój wyjazd do prowincji do wywiezienia Masynty z Rzymu (por. Corey Brennan 2000: 517).

Możliwe zatem, że chęć jak najszybszego dotarcia do Hiszpanii wynikała z prozaicznych pobudek – Cezar chciał bezzwłocznie rozpocząć zbieranie funduszy w prowincji oraz – co być może jeszcze ważniejsze – zdążyć dotrzeć na Płw. Iberyjski przed rozpoczęciem sezonu walk. Oczywiście jest bowiem, że od początku planował wyprawę zbrojną, czego dowodzi jego pierwsza decyzja po przybyciu do Hiszpanii, czyli zwerbowanie dodatkowych pięciu tysięcy żołnierzy do swojej armii (Plut. *Caes.* 12)¹⁵. Szybkość i wynik akcji werbunkowej w prowincji był imponujący i świadczy o skutecznym wykorzystaniu powiązań, jakie Cezar zbudował w Hiszpanii w okresie kwestury. Korzystał między innymi z usług wspomnianego już Balbusa, którego mianował *praefectus fabrum* (Cic. *Balb.* 63)¹⁶. Wraz z wojskiem przyprowadzonym z Italii namiestnik zgromadził w sumie 15 tysięcy legionistów, do których należy dodać oddziały pomocnicze zebrane pośród Iberów.

Aktywność Cezara jako prokonsula¹⁷ w Hiszpanii Dalszej wiązała się z dwiema zasadniczymi kwestiami: działalnością administracyjną, jako zarządcy prowincji oraz działalnością zbrojną prowadzoną przeciwko Luzytanom i Kallaikom.

Zacznijmy od działań zbrojnych. Jeśli chodzi o przyczynę rozpoczęcia wojny z plemionami iberyjskimi, opinia autorów antycznych jest podzielona. Swetoniusz i Appian oskarżają Cezara o agresywną postawę wobec miejscowych. Historyk z Aleksandrii twierdzi wręcz, że Cezar zaniedbywał obowiązki administracyjne w prowincji kosztem inicjowania konfliktów z niezależnymi od Rzymu plemionami (App. *BC* 2, 8, 27.), Swetoniusz oskarża zaś Cezara o grabieżczą po-

¹⁴ O *lex Memmia*: Rotondi 1962: 321–322. Zob. także Kołodko 2014: 137: „prawdopodobnie republikańska racja stanu wyżej ceniła sobie niezakłócone wykonywanie władzy imperium, niż pociąganie urzędnika do odpowiedzialności w czasie piastowania urzędu”.

¹⁵ Pelling (2011: 184) zakłada, że Plutarch ma tu na myśli zwerbowanie dodatkowego legionu. Składał się on zapewne w większości z obywateli rzymskich zamieszkujących prowincję (tzw. *Hispanienses*), choć Pelling nie wyklucza, że rekrutowano do niego również Iberów.

¹⁶ W ramach swoich obowiązków Balbus zajmował przygotowaniem statków dla Cezara. Zob. Welch 1995: 135 n.

¹⁷ Rangę potwierdza Swetoniusz (*Iul.* 54, 1). Por. Cic. *Balb.* 43; Cass. Dio 44, 41, 1.

litykę nawet wobec ludów, które otwierały przed nim bramy swych miast (Suet. *Iul.* 54). Obydwaj autorzy podkreślają, że Cezar gonił za zyskiem (Suet. *Iul.* 54; App. *BC* 2, 8, 27). Narracja Plutarcha jest mniej agresywna – według tego biografa owszem, Cezar podbijał Kallaików i Luzytanów, dotarł nawet do oceanu, ale z toku narracji można odnieść wrażenie, że wzbogacenie się Cezara było raczej wynikiem, a nie przyczyną prowadzonych wojen (Plut. *Caes.* 12). Plutarch docenia także administracyjne działania Cezara (o czym za chwilę), czego nie czynią Swetoniusz i Appian.

Zdecydowanie najwięcej szczegółów na temat walk Cezara w Hiszpanii dostarcza jednak Kasjusz Dion (Cass. Dio 37, 52-53). Zdaniem tego historyka Cezar rozpoczął od wyprawy w okolice Góry Hermińskiej¹⁸, gdzie Luzytanie w obwarowanych miejscach chronili się po łupieżczych wyprawach na tereny kontrolowane przez Rzymian. Namiestnik wysunął żądanie, aby barbarzyńcy przenieśli się na równinę. Chciał w ten sposób zapewnić miejscowym taką ilość ziemi, która wystarczyłaby do ich wyżywienia. Postulat nie był nowy – w przeszłości wysuwali go inni namiestnicy¹⁹, niemniej zdaniem nieprzychylnego Cezarowi Kasjusza Diona²⁰ namiestnik tak naprawdę miał nadzieję, że Luzytanie nie zgodzą się na przymusowe przesiedlenie i w ten sposób zdobędzie pretekst do interwencji zbrojnej. I rzeczywiście, zgodnie z przewidywaniami Luzytanie chwycili za broń, Cezarowi zaś udało się ich pobić. W międzyczasie do wojny z Rzymianami dołączyły okoliczne ludy, uprzednio przesiedlając kobiety i dzieci na drugą stronę rzeki Dorius (Cass. Dio 37, 52, 4). Cezar podbił również ich, po czym powrócił w okolice Góry Hermińskiej, ponownie pokonał buntujących się tam barbarzyńców i rozpoczął pościg za niedobitkami aż do oceanu (Cass. Dio 37, 53, 2). Barbarzyńcy schronili się na jednej z przybrzeżnych wysp²¹. Cezar rozkazał żołnierzom gonić wroga na naprędce złożonych tratwach ale – przez niezajomość terenu i pływów morskich – atak nie powiódł się, a Rzymianie ponieśli duże straty (Cass. Dio 37, 53, 2).

Chwilowe niepowodzenie zmusiło Cezara do zmiany planów i być może wpłynęło również na przebieg całej wyprawy. Oto Cezar rozkazał wstrzymać ataki i posłał do Gades po statki, które przetransportowałyby żołnierzy na wyspę. Miasto było zobowiązane traktatem do udzielenia tego rodzaju pomocy Rzymowi

¹⁸ Mons Herminius. Por. *Bell. Alex.* 48. Zob. Schulten 1912: 834.

¹⁹ Tyberiusz Grakchus w 179 roku rozdzielił ziemię mieszkańcom Komplegi, aby nie musieli trudnić się rozbojem (App. *Iber.* 43, 179), a Kw. Serwiliusz Cepion (w 139 roku) i D. Juniusz Brutus Kallaikus (w 138 roku) z tych samych powodów rozdzielili ziemię Luzytanom. Zob. Liv. *Per.* 55; App. *Iber.* 75, 321. Zob. Ferreira Lopez 1988: 367–368.

²⁰ Zob. Lindholmer 2020: 96–98 („Dio likewise uses these campaigns [in Spain – T.Ł.] to support his own negative portrayal of Caesar as an ambitious commander who utilises wars as a tool for personal gain”).

²¹ Kasjusz Dion nie precyzuje, o którą wyspę chodzi, co prowadzi w tej kwestii do kontrowersji wśród badaczy. Większość identyfikuje wyspę z Peniche, a jako pierwszy zrobił to już Napoleon III. Zob. Novillo Lopez 2010: 216, przyp. 46, gdzie podsumowanie dyskusji.

(Ferreiro Lopez 1988: 370). Organizacją floty prawdopodobnie zajął się zaprzyjaźniony z Cezarem Korneliusz Balbus²². Po kilkunastu dniach okręty były już u Cezara, który tym razem bez problemu uporał się z wrogiem (Cass. Dio 37, 53, 4).

Przybycie okrętów i szybki sukces otworzyły przed Cezarem nowe możliwości. Po pokonaniu Luzytanów, namiestnik „popłynął wzdłuż brzegu aż do Brigantium, miasta Galicji. Falami przybrzeżnymi, które wywołał podpływając do lądu, zatrwożył ludzi dotąd nie obznajomionych z widokiem floty i podbił ich. Po dokonaniu tych czynów uznał, że dzięki temu zdobył odskocznnię do konsulatu i pospieszył na wybory, jeszcze przed przybyciem następcy” (Cass. Dio 37, 53, 4-54, 1). To ostatnie zdanie daje sporo do myślenia. Walki z Luzytanami – biednymi ludami zamieszkującymi tereny dzisiejszej Portugalii – nie mogły zaspokoić potrzeb finansowych Cezara. Kampania prowadzona przeciwko nim była bardziej ekspedycją karną przywracającą porządek w prowincji (Novillo Lopez 2012: 446). Prawdziwym sukcesem Cezara okazały się więc zwycięstwa w Galicji i Asturii, a zdaniem Schulza (Schulz 2002: 272) marzenia Cezara mogły sięgać jeszcze dalej – być może jako wizjoner myślał on o wytyczeniu szlaku na Wyspy Brytyjskie, by w ten sposób przyćmić sławę Pompejusza, którego ówczesne zdobycze na Wschodzie budziły podziw wśród ludności w stolicy (Wiseman 2016: 44). Oczywiście Cezarowi nie mogło jeszcze chodzić o podbój północno-zachodniej części Płw. Iberyjskiego – nie miał na to wystarczających sił i środków. Pacyfikacja tych terenów nastąpiła dopiero w czasach Augusta (Sutherland 1939: 132–151). Jednak nawet te środki, które w wyprawę zaangażował, zwłaszcza na wyekspediowanie floty z Gades, miały przetrzeć Rzymianom drogę do bogatych w srebro i złoto terenów Galicji i Asturii, których kopalnie zapewniłyby bogactwo Cezarowi, Krassusowi, żołnierzom i skarbcowi państwowemu w Rzymie. Appian wszak tak oto konkluduje namiestnictwo Cezara w Hiszpanii: „wielkie sumy pieniężne odesłał do Rzymu do skarbcza państwowego. W nagrodę za to przyznał mu senat triumf” (App. *BC* 1, 8, 27-28).

Drugim obszarem aktywności Cezara w Hiszpanii w okresie namiestnictwa była działalność administracyjna. Najwięcej informacji na ten temat podaje Plutarch (Plut. *Caes.* 12). Biograf podkreśla, że Cezar zajął się sprawami cywilnymi już po powrocie z kampanii przeciwko Luzytanom i Kallaikom i dotyczyły one kwestii finansowych. Po pierwsze, Cezar odszedł od restrykcji finansowych Metellusa Piusa, sięgających jeszcze czasów wojny sertoriańskiej (*Bell. Hisp.* 42, 2). Brak w źródłach informacji o konkretnych posunięciach Cezara, ale skoro zwolnienie nastąpiło od razu po zakończeniu wyprawy wojennej, można domyślać się, że obie sprawy są powiązane. Być może Cezar odwdzięczał się za pomoc, jakiej miasta Hiszpanii Dalszej udzieliły mu w niedawnej ekspedycji przeciwko Luzytanom i Kallaikom. Mógł być hojny – wyprawa na północ okazała się sukce-

²² Rodríguez Colmenero (1994: 93–94) przypuszcza, że Cezar i Balbus uzgodnili przygotowanie floty jeszcze przed wyruszeniem Cezara na północ, ale nie ma na to dowodów w źródłach. Równie dobrze Balbus mógł zorganizować przygotowanie statków w ciągu kilku dni, zwłaszcza że w grę wchodziły zapewne jednostki handlowe. Zob. Ferreiro Lopez 1988: 370.

sem, zdobył olbrzymie bogactwa i właśnie to pozwoliło mu uwolnić niektóre, być może najbardziej lojalne miasta od uciążliwej daniny na rzecz Rzymu²³.

Kolejna sprawa, którą Cezar zajął się w prowincji, również dotyczyła finansów i miała na celu uzdrowienie stosunków między wierzycielami a dłużnikami, którzy obłożeni zobowiązaniami spłat najwidoczniej wpadali w spiralę zadłużenia. Cezar złagodził cierpienia dłużników, zakazując wierzycielom pobierania więcej niż dwie trzecie dochodu wierzycieli rocznie, „dopóki dług nie zostanie całkowicie wyrównany” (Plut. *Caes.* 12, 3). Podobny krok wobec mieszkańców prowincji Azji przedsięwziął L. Licyniusz Lukullus dziesięć lat wcześniej (Plut. *Lucull.* 20; Keaveney 1992: 97–98, 233, przyp. 69), była to więc praktyka znana i w przeszłości stosowana w prowincjach. Zwolnienie z części obciążeń spotkało się z pochwałą Plutarcha, ale – jako że Lukullus był łaskawszy dla dłużników – Cezar przez współczesnych badaczy został w tej sprawie oceniony surowo (Pelting 2011: 185). Należy jednak podkreślić, że decyzja w tej sprawie należała do Cezara i zależała od jego oceny sytuacji. Niewątpliwie – co przecież najważniejsze – złagodziła sytuację dłużników. Nie wiadomo zaś na jakiej podstawie ustalano skalę ulgi. Sytuacja dłużników na Wschodzie mogła być po prostu bardziej dramatyczna i być może wymagała radykalniejszych kroków.

Po zakończeniu działalności Cezar znów – podobnie jak przed laty – opuścił prowincję w pośpiechu, nie czekając na przybycie nowego namiestnika (Cass. Dio 37, 54, 1). Wyjeżdżał w pierwszej połowie 60 roku, w Rzymie był oczekiwany w czerwcu (Cic. *Ad Att.* 2, 1, 6). Tym razem powód jest doskonale znany – chciał wystartować w wyborach na konsula, a splendor zyskany w Hiszpanii miał mu w tym pomóc.

Dwukrotna wizyta Cezara w Hiszpanii w latach 60-tych – za każdym razem spędził w prowincji około roku – to niewątpliwie istotny epizod w karierze późniejszego dyktatora, ale też ważne świadectwo rządów namiestników rzymskich w zachodniej części imperium. Cezar jawi się tam jako typowy urzędnik rzymski, człowiek swoich czasów, zakorzeniony w tradycji arystokratycznej. Trudno w jego przypadku mówić o jakiejś innowacyjnej polityce w Hiszpanii, ta widoczna będzie dopiero po wojnie domowej z Pompejuszem (Henderson 1941: 1–13; Martínez Mera 1999: 335–342). Jako kwestor Cezar zdobywał doświadczenie, poznawał zasady administrowania prowincją, sprawował sądy. Jako prokonsul dużą wagę przywiązywał do regulowania kwestii finansowych. Zniósł część podatków, zmniejszył także obciążenia na rzecz finansistów rzymskich, co miało poprawić sytuację ludności prowincji. Z drugiej strony w typowy dla namiestników sposób starał się pomnażać majątek własny i ludzi, z którymi współpracował. Zdobywanie pieniędzy potrzebnych na spłatę kolosalnych długów to wątek przewodni namiestnictwa Cezara. Łupił i grabił miejscowe ludy, brał łapówki, szukał

²³ Być może był to też sposób na zapełnienie własnej kieszeni poprzez branie łapówek, o których wspomina Swetoniusz (*Iul.* 54.1). Zob. Osgood 2014: 155.

nowych terenów pod eksploatację, zwłaszcza tam, gdzie można było pozyskać surowce naturalne w postaci złota, srebra czy cyny. Do Hiszpanii wyjeżdżał po tętnie zadłużony, wracał jako człowiek zamożny (Shatzman 1975: 348).

Cezar świadomie budował także relacje zarówno z Rzymianami zamieszkującymi dość licznie Hiszpanię Dalszą, jak i z miejscową, iberyjską arystokracją oraz elitą kupiecką w miastach. Współpraca przyniosła wymierne profity po latach. Przykładem może być Gades, z którym związki Cezara w źródłach uchwycone są najlepiej (Ferreiro Lopez 2008: 309–324). Po wybuchu wojny domowej z Pompeuszem, miasto to poparło Cezara, co pozwoliło mu w konsekwencji bezkrwawo przeciągnąć całą Hiszpanię Dalszą na swoją stronę. W nagrodę mieszkańcy miasta zostali obdarzeni przez Cezara obywatelstwem (Liv. *Per.* 110; Cass. Dio 41, 24, 1; Krawczuk 1963: 134; Faszcza 2013: 78).

Najważniejszym przedsięwzięciem Cezara jako namiestnika była wyprawa zbrojna na Luzytanów i Kallaików. Cezar po raz pierwszy brał udział w poważnej kampanii wojennej, w dodatku jako dowódca, a tereny Luzytanów i Kallaików stały się dla niego swoistym poligonem przed późniejszym podbojem Galii. Bardzo prawdopodobne, że wielu żołnierzy służących pod wodzą Cezara w Hiszpanii wzięło później udział w wojnach w Galii²⁴. Być może na szczególną uwagę zasługuje wyprawa przeciwko Kallaikom, w której części badaczy widzą ślad wizjonerstwa Cezara – zapowiedź włączenia do imperium nowych ziem z Wyspami Brytyjskimi włącznie i dorównania dokonaniom Pompejusza na Wschodzie. Szczupłość materiałów źródłowych zmusza jednak do ostrożności w stawianiu tak daleko idących hipotez, przynajmniej jeśli chodzi o aktywność Cezara w Hiszpanii w latach 60-tych.

Bibliografia

Polskie przekłady źródeł

- Appian z Aleksandrii. (1957). *Historia rzymska*. T. I–II. Przeł. i oprac. L. Piotrowicz. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Corpus Caesarianum*. (2003). Przeł. i oprac. E. Konik, W. Nowosielska. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kasjusz Dion Kokcejanus. (1967). *Historia rzymska*. T. I. Przeł. i oprac. W. Madyda. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Liwiusz Tytus. (1982). *Dzieje Rzymu od założenia miasta*, ks. XLI–XLV. *Periochy* (streszczenia) Ksiąg XLVI– CXLII. Przeł. i oprac. M. Brożek. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Plutarch z Cheronei. (1953). *Żywoty sławnych mężów*. Przeł. M. Brożek. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Plutarch z Cheronei. (1996). *Żywoty sławnych mężów*. Przeł. i oprac. M. Brożek. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Swetoniusz Trankwillus, Gajusz. (1987). *Żywoty cesarów*. Przeł. i oprac. J. Niemirska-Pliszczyńska. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

²⁴ Kasjusz Dion (37,53,3) opisuje np. bohaterstwo znanego z wojny galijskiej Scewy. Część badaczy wątpi jednak w wiarygodność tego opisu.

Monografie i artykuły

- Amela Valverde, L. (2002). *Las clientelas de Cneo Pompeyo Magno en Hispania*. Barcelona: Universitas de Barcelona.
- Billows, R.A. (2009). *Julius Caesar: The Colossus of Rome*. London–New York: Routledge.
- Boscs-Plateaux, F. des (1994). L. Cornelius Balbus de Gadès: la carrière méconnue d'un Espagnol à l'époque des guerres civiles (I siècle avant J.-C.). *Mélanges de la Casa de Velázquez, Antiquité-Moyen-Age* 30/31. 7–35.
- Broughton, T.R.S. (1952). *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 2. New York: American Philological Association.
- Broughton, T.R.S. (1986). *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 3. Atlanta: Scholar Press.
- Canfora, L. (1999). *Giulio Cesare. Il dittatore democratico*. Roma–Bari: Editori Laterza.
- Carcopino, J. (1968). *Jules César*. Saint-Germain–Paris: Collection Hier. Presses Universitaires de France.
- Corey Brennan, T. (2000). *The Praetorship in the Roman Republic*. Oxford: University Press.
- Faszczka, M.N. (2013). *Rzymskie zmagania o Hiszpanię Dalszą 49–45 p.n.e.* Zabrze: Infort Editions.
- Ferreiro Lopez, M. (1988). *La campaña militar de Cesar en el año 61*. In: G. Pereira Menaut (ed.). *Actas 1er Congreso Peninsular de Historia Antigua: Santiago de Compostela, 1–5 julio 1986*. Vol. 2. Santiago de Compostela: Universidad. 363–372.
- Ferreiro Lopez, M. (2008). Cádiz en el tiempo de César y los Balbo. La ordenación territorial en la Bahía de Cádiz a finales de la República Romana. *Revista Atlántica-Mediterránea de Prehistoria y Arqueología Social* 10. 309–324.
- Garcia Morá, F. (1992). Lex Plautia de reditu Lepidanorum. *Florentia Iuberritana* 3. 211–231.
- Goldsworthy, A. (2006). *Caesar. Life of Colossus*. New Haven–London: Yale University Press.
- Henderson, M.I. (1941). Julius Caesar and Larium in Spain. *JRS* 32. 1–13.
- Kahn, A.D. (1986). *The Education of Julius Caesar*. New York: Schocken Books.
- Klebs, E. (1894). *C. Antistius Vetus (46)*. In: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Bd. 1. Stuttgart. 2558.
- Kołodko, P. (2014). Uwagi na temat odpowiedzialności „magistratus populi Romani” w świetle prawa prywatnego oraz prawa publicznego. *Zeszyty Prawnicze* 14/3. 117–147.
- Konrad, Ch. (1988). Metellus and the Head of Sertorius. *Gerión* 6. 253–261.
- Kowalski, H. (2004). Pontifex maximus w religii i państwie rzymskim. *Vox Patrum* 24(46–47). 19–31.
- Krawczuk, A. (1963). *Virtutis ergo. Nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów Republiki*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Le Bohec, Y. (2003). *Cezar*. Warszawa: Wydawnictwo Agade.
- Lindholmer, M.O. (2020). *Caesar's Campaigns in Cassius Dio's Late Republic*. In: C.H. Lange, A.G. Scott (eds.). *Cassius Dio. The Impact of Violence, War, and Civil War*. Leiden–Boston: Brill. 92–119.
- Ładoń, T. (2011). *Wojna sertoriańska (80–71 przed Chr.)*. Oświęcim: Napoleon V.
- Ładoń, T. (2021). Geneza i okoliczności konfliktu G. Juliusza Cezara z L. Korneliuszem Sullą. *Wiek i Stare i Nowe* 16. 7–22.
- Martínez Mera, J. (1999). Consideraciones sobre la actuación política de César en Hispania. *Gallaecia* 18. 327–346.
- Meier, C. (1993). *Caesar*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Meister, F. (2007). *Der Krieg des Sertorius und seine spanischen Wurzeln*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.
- Morstein-Marx, R. (2021). *Julius Caesar and the Roman People*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Novillo López, M.A. (2012). Hispania: Territorio de ensayo jurídico-administrativo en la propretura de c. Julio César. *Antesteria* 1. 441–451.
- Osgood, J. (2014). *Julius Caesar and Spanish Triumph-Hunting*. In: C.H. Lange, F.J. Vervaet (eds.). *The Roman Republican Triumph Beyond the Spectacle*. Roma: Edizioni Quasar. 149–162.
- Pelling, C. (2011). *Plutarch Caesar: Translated with Introduction and Commentary*. Oxford–New York: Oxford University Press.

- Pina Polo, F. (2011). Los Cornelio Balbo: clientes en Roma, patronos en Gades. *Epigrafía e Antichità* 29. 335–353.
- Richardson, J.S. (1976). The Spanish Mines and the Development of Provincial Taxation in the Second Century B.C. *JRS* 66. 139–152.
- Rodríguez Colmenero, A. (1994). *La intervención de la flota romana en la conquista de la Gallaecia*. In: V. Alonso Troncoso (ed.). *Guerra, exploraciones y navegación del mundo antiguo a la edad moderna*. Ferrol. 91–100.
- Rogosz, N. (1992). *Polityczna rola trybunatu ludowego w Rzymie w latach restauracji sullauskiej (78–70 p.n.e.)*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Rogosz, N. (2017a). *Wokół datacji kwestury G. Juliusza Cezara*. W: E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegdoń (red.). *Florilegium. Studia ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”. 221–231.
- Rogosz, N. (2017b). *Gajusz Juliusz Cezar a kwestia obywatelstwa rzymskiego mieszkańców kolonii latyńskich w Galii Przedalpejskiej. Początki*. W: W. Gajewski, I. Milewski (red.). *W kręgu antycznych Politei. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Ilukowi*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. 340–352.
- Rogosz, N. (2020). Kwestura G. Juliusza Cezara a rozwój jego kariery w późniejszych latach. *Scripta Classica* 17. 11–25.
- Rogosz, N. (2022). Edylat G. Juliusza Cezara (65 rok przed Chr.) i jego polityczne konteksty. *Wiek i Stare i Nowe* 17. 1–27.
- Rotondi, G. (1962). *Leges publicae populi Romani*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.
- Schulten, A. (1912). *Herminius mons*. In: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Bd. 8.1. Stuttgart.
- Schulten, A. (1937). *Fontes Hispaniae Antiquae. Las guerras de 154–72 a. de J.C.* Barcelona: Libería Bosch.
- Schulz, R. (2002). *Caesars Statthalterschaft in Spanien. Ein vergessenes Kapitel römischer Herrschaftspolitik in der späten Republik*. In: J. Spielvogel (ed.). *Res publica reperta. Zur Verfassung und Gesellschaft der römischen Republik und des frühen Prinzipats. Festschrift für Jochen Bleicken zum 75. Geburtstag*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag. 263–278.
- Shatzman, I. (1975). *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles: Latomus.
- Spann, P.O. (1987). *Quintus Sertorius and the Legacy of Sulla*. Fayetteville: The University of Arkansas Press.
- Stadter, P. (2007). *Biography and History*. In: J. Marincola (ed.). *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Sutherland, C.H.V. (1939). *The Romans in Spain 217 B.C–A.D. 117*. London: Methuen and Company LTD.
- Taylor, L.R. (1941). Caesars Early Career. *CPh* 36, 2. 113–132.
- Walter, G. (1983). *Cezar*. Warszawa: PIW.
- Ward, A.M. (1977). *Marcus Crassus and the Late Roman Republic*. Columbia–London: University of Missouri Press.
- Welch, K.E. (1995). The Office of Praefectus fabrum in the Late Republic. *Chiron* 25. 131–146.
- Wiseman, T.P. (2016). *Julius Caesar*. The History Press.

Dr Tomasz Ładoń is assistant professor at the Jan Długosz University in Częstochowa. He specializes in research on the political history of the late Roman Republic. Author of a book, several dozen articles and translations.

e-mail: t.ladon@ujd.edu.pl